

СПОГАДИ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 60 – 90-х років XIX століття

Новий український національно-визвольний рух у Наддніпрянській Україні пройшов кілька етапів: перший – кінець XVIII ст. – до середини 40-х років XIX ст. (початковий, час пробудження в освічених колах інтелігенції національної самосвідомості, інтересу до історії, духовних скарбів, мови українського народу та розгортання на цьому ґрунті їхньої наукової та художньої творчості); другий – середина 40-х років – 90-ті роки XIX ст. (культурницько-політичний, започаткований появою політичних поезій Т.Г.Шевченка та діяльністю Кирило-Мефодіївського Братства і продовжений у діяльності громад); третій – початок XX ст. – 1917 рік (політичний, час діяльності українських партій та організацій; включення в рух народних мас).

Отже, форми вияву українського національного руху на різних етапах були різноманітними. Український національно-визвольний рух поступово наростав, збагачувався й викристалізовувався ідейно, набував сталіших організаційних форм, ставав масовішим і, зрештою, завершився українською революцією 1917 – 1918 років¹.

У 60 – 90-х роках XIX ст. подальший розвиток українська національна думка отримала в середовищі громадівських осередків, які об'єднували національно свідому інтелігенцію. На початку 60-х років XIX ст. в Наддніпрянській Україні існувало чотири громади – київська, чернігівська, полтавська і харківська, пізніше постали елизаветградська та одеська громади. До них входили інтелігенти різних професій, студенти, учні середніх навчальних закладів, зрідка селяни і робітники.

Слід відзначити, що громади не мали ні писаних статутів, ні політичних програм, але в них були плани різноманітної діяльності, спрямованої на реалізацію української національної ідеї. Учасники їх доклали багато зусиль для вичення духовної спадщини свого народу, включення її в культурний процес, брали активну участь у творенні української науки, що стало визначальним фактором нового національного відродження².

Велику наукову цінність для істориків становлять спогади, щоденники, що вийшли з-під пера людей, які самі посідали помітне місце в суспільно-політичному чи культурному житті або спілкувалися з такими людьми. Мемуаристиці притаманна видова різноманітність: вона поділяється на автобіографії, спогади, замітки, записки, щоденники тощо. Ці твори висвітлюють суспільний рух “із середини”, подають цінні і яскраві дані про становлення та еволюцію ідейних поглядів його діячів, містять численні деталі про їхню практичну діяльність і, нарешті, про їхній зовнішній вигляд, вдачу тощо³.

Цінні відомості містять мемуари В.Б.Антоновича⁴ про те, як сформувалися його демократичні погляди і переконання, як “відкрив сам собою українство”, про пізнання ним життя, побуту, світогляду українського народу під час подорожей по різних регіонах України, про переслідування так званих “хлопоманів” польсько-шляхетськими колами і царською адміністрацією, про вихід В.Б.Антоновича і його однодумців із польського земляцтва – гміни і рішення приєднатися до київської “української громади, котра вже існувала”. Проте, на жаль, на цьому його спогади обриваються: він не встиг їх завершити. Ним не було розкрито процес утворення Київської громади на початку 60-х років та свою участь у ній.

У незавершеній мемуарного характеру статті В.Б.Антонович⁵ спробував згрупувати звинувачення, що висувалися проти українолюбців-шестидесятників, і дати на них відповідь. У ній він вказав на витоки і об'єктивний характер українського національного руху, на різношерстність його учасників і суперечки, що виникали серед них, на марність намірів влади здійснити асиміляційні плани в Російській імперії.

В іншій незавершеній праці⁶ В.Б.Антонович пояснив у чому ж полягала сутність поглядів діячів українського національного руху, вказав, що їхні переконання базувалися на всебічному вивченні особливостей (в антропологічному, філологічному, психологічному і культурно-історичному

аспектах) свого народу, яке дало їм підстави твердо стояти на тому, що це окремий етнос, котрий має зайняти поважне місце серед інших. Тут він відзначив, що у великій державі можливе співіснування різних народів, якщо державні органи гарантуватимуть їм загальні права і водночас забезпечуватимуть усім підтримку і захист, якщо кількісно найбільша народність не буде виконувати щодо інших роль завойовника, володаря, рабовласника. Ті, що звинувачують українолюбців у “державній зраді, ...політичному сепаратизмі” і прагнуть асимілювати всі народи, зазнають поразки. Така політика є безглуздою тратою сил і енергії.

Однак у цій статті мали місце неточні твердження: українець “ніколи не виявляв прагнень до політичної самостійності”, він навіть у сприятливих умовах не прагнув “шукати чи навіть скористатися шансами самостійного політичного існування”, “думка про політичну самостійність ніколи не зустрічала відголоска в настроях українського народу”⁷.

У деяких моментах мемуарні твори В.Б.Антоновича доповнюють спогади Б.С.Познанського⁸. У них детальніше з’ясовано питання про польські студентські організації (земляцтва) в Києві – гміни, про причини виділення із них групи молодих демократів (“хлопоманів”), які пройнялися любов’ю до українського народу (передовсім селянства) і вирішили діяти в його інтересах, та резонанс цього явища в суспільно-політичному житті, про їхні мандрівки по Україні з етнознавчою метою, про складний процес зближення їх з молодими патріотами з Лівобережної України, завдяки чому остаточно й сформувалася Київська громада. Однак, останнє все ж висвітлено не досить чітко. Описуючи одне із зібрань молодих демократів, на якому присутні були Антонович, Рильський, Василевський, Панченко, Пржеднельський⁹, автор згадує, що: “Антонович логічними висновками доводив, що проживати серед українського народу і не злитися з ним, не проникнутися його національними інтересами, означає бути дармоїдом, паразитом ..., що ніде так не збігається ідея націоналізму з демократизмом, як на Україні; бути демократом, стояти на боці народних інтересів і не бути патріотом-українцем неможливо”¹⁰.

Громадівці мали широкі прогресивні демократичні думки щодо національних, соціальних, політичних питань, але згідно із спогадами М.Драгоманова “деталі політичних і соціальних бажань українців були тоді дуже різноманітні і не зовсім виразні”¹¹. Одні виношували мрії про створення в Україні козацької республіки та про повстання селян, але “більшість не була такою радикальною й захоплювалася літературними та національно-художніми справами, а також педагогічними, бо всі українці стояли за народну мову в школах”¹². Проте державницькі позиції меншості не втілювалися в конкретних практичних діях, не були покладені в основу якогось статуту чи програми. Поміркована частина громадівців обмежувалася вимогами культурно-національної автономії¹³.

У спогадах В.М.Хижнякова є розрізнені відомості про демократичні настрої серед студентів Київського університету, зокрема тих, що були прихильними до української справи наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст., про відомих чернігівських земців, які мали певні контакти з членами Київської громади. Автор так описує тогочасну ситуацію: “З радістю чекали ми звільнення селян та інші великі реформи; загострювалися національні питання; доходили відголоски хвилювань в інших університетах, – і ми збиралися і в домашні гуртки, і в досить багатолюдні мітинги в студентській читальні або в збірному залі університету і вели бурхливі розмови, які доходили в національних питаннях до досить різких спалахів”¹⁴.

Яскраво характеризує громадське життя Києва у 60-х роках XIX ст. В.Щербина: “Такі важливі події як визволення кріпаків, інші реформи того часу, попечительство Пирогова, польське повстання викликали велике відживлення серед суспільства. Люди прогресивного напрямку, що далі набули відомість своєю енергійною діяльністю, легальною чи ба й нелегальною, прагнули до громадської праці. Одні з них займали посади мирових посередників, других приваблювала педагогічна діяльність; студентство захоплювалося недільними школами; жіноцтво прагнуло до вищої освіти, починали формуватися перші українські гуртки”¹⁵.

М.Драгоманов розмежовує в українському національному русі 1860-х років два напрями: українофільський, який “виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у першу голову рівняти з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви”¹⁶. Та другий – “хлопоманський”, який ставив на першому плані “українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент..., – і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі вгору вкупі з ним (розвивати літературу знизу вгору). В таким поступанні ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу культурну мову”¹⁷. Цінна інформація про український національний рух міститься в мемуарних творах М.Драгоманова: “Автобиографическая заметка”, “Австро-руські спомини” (1867 – 1877)”¹⁸.

О.І.Левицький у статті-некролозі¹⁹, змалювавши коротко основні віхи життя Т.Р.Рильського, наголосив на демократичному, народолюбному світогляді колишнього київського громадівця, у якого світоглядна позиція не розходилася з особистим практичним життям. Однак, висвітлення його громадської діяльності він обмежив лише кінцем 50-х – початком 60-х років: пояснив причини переходу молодого Т.Р.Рильського на позиції служіння інтересам українського трудового народу, навів уривки із надрукованих в “Оснoві” його статей, які засвідчили його погляди. Згадано тут ту небагаточисельну групу, яка “відома під назвою хохломанів... Ці люди, вийшовши з середовища української ополченої шляхти і вивчаючи місцеве минуле й сучасне, прийшли до усвідомлення своєї національної солідарності з місцевим українським населенням і вважають інтереси його найближчими своїми інтересами. Предмет для своєї діяльності вони шукають в просвіті народу, в розвитку його суспільного життя, діючи при цьому спокійно та систематично.”²⁰

У спогадах О.О.Русова у загальних рисах змалювано головні напрями діяльності Київської громади. О.Русов згадав про події 1870 р., коли М.Драгоманов запросив його до таємної організації – громади: “Так з 1870 року почалася моя участь в громаді. Роботи було багато. В цій громаді були не тільки корінні українці, але й поляки, і великороси, і євреї, яких об’єднувало одне прагнення – показати ті ідейні цінності, які накопичило місцеве українське населення.”²¹

С.Шамрай опублікував спогади О.О.Русова “Как крамолоискатели разыскивали “украинофильство”²². Мемуарист, якого понад десять разів заарештовували і допитували жандарми, детально описав різні випадки обставин обшуків у політичних справах та розкрив зміст допитів при “попередніх дізнаннях”. При цьому він відзначив специфіку запитань, які ставилися слідчими до діячів українського національного руху. Важливою в мемуарах є також подана О.О.Русовим низка фактів. За його твердженням Київська громада була “дійсно правильно організованою партією з певною програмою осіб з 70, а з молоддю, яка допускалася на її зібрання і до 200 осіб обох статей”. Щодо себе підкреслював: за національним походженням – росіянин, народився і виховувався в Києві, а “за переконаннями і симпатіями я – українець”.

Непересічне значення для пізнання різних питань із історії Київської громади має “Щоденник” О.Ф.Кістяківського²³. У цьому творі віднаходимо оригінальні характеристики багатьох її членів (В.Б.Антоновича, М.П.Драгоманова, П.Г.Житецького, Ф.К.Вовка та ін.), важливі фактичні відомості про їхню практичну роботу, стосунки між ними. Особливий інтерес викликають його нотатки і роздуми про соціально-економічні, суспільно-політичні погляди громадівців та еволюцію останніх. Однак риси характеру, погляди мемуариста наклали суттєвий суб’єктивний відбиток на світлотіні описуваних ним подій, його оцінки, що обов’язково потрібно враховувати при використанні цього щоденника.

У споминах І.В.Антонович²⁴ йдеться не тільки про М.П.Драгоманова, а й про громадівський рух взагалі. Вона подала додаткову інформацію про зібрання громадівців, про певні розходження між ними у постановці і планах розв’язання національних, соціальних проблем, про підготовку і реалізацію української місії М.П.Драгоманова за кордоном.

Спогади С.Єгунової-Щербини²⁵ важливі тим, що в них подано оригінальні відомості про діяльність Одеської громади, про її зв’язки з Київською громадою та їхні спільні національно-культурні акції.

В опублікованих щоденникових записах 70-х років Г.П.Галагана, який підтримував зв’язки з деякими членами Київської громади, зафіксовано факт прагнення певних суспільних сил Російської імперії посилити свій вплив у Галичині, а також бажання галицьких народовців, з якими контактували громадівці, зберегти українську ідентичність. Із розмови з патріотично налаштованим західноукраїнським художником К.М.Устияновичем, Г.Галаган зробив висновок: “Українофіли хочуть зберегти малоросійську народність, переслідуювану в Росії з боку москалів. Вони надіються на її самобутність і силу в усіх відношеннях”²⁶.

Н.Бракер подала спомини²⁷ про одного з активних діячів Київської та Єлизаветградської громади О.І.Михалевича. Поряд з життєписом О.Михалевича авторка окреслює основні віхи становлення громади у Єлизаветграді, культурно-просвітницьку, видавничу діяльність її членів.

У некролозі про П.П.Чубинського, що друкувався в умовах політичної реакції, відзначено тільки його енергійну діяльність на ниві української етнографії й статистики. Навіть про його два заслання за участь в українському національному русі сказано так: “Наприкінці 1862 р. він повинен був залишити батьківщину і переселитися в Архангельськ”; “На 1876 р. його особисті справи опинилися в дещо непевному стані і це не могло не мати згубного впливу на його здоров’я. Він преселився в Петербург і тут на початку 1877 р. вступив на службу в міністерстві шляхів сполучення”²⁸. Це ж стосується некролога про О.Ф.Кістяківського²⁹. У ньому акцентовано увагу тільки на його досяг-

неннях у галузі юридичної науки, високій моральності, на його любові до народних мас і прагненні бачити їх вільними і щасливими, бажанні бачити “панування засад права і справедливості”.

В.П.Науменко у статті-споминах об’єктивно і з теплотою розповів про педагогічну та громадсько-політичну діяльність одного з провідних активістів громадського руху В.Л.Беренштама. Автор відзначив, що у центрі його символу віри були “принципи конституційних прав громадянина і людини”, що він, єврей за походженням, свідомо приєднався до “української партії”, проїнявся її ідеями і завжди й всюди залишався “найщирішим і найпереконанішим українським націоналістом”³⁰.

У 80 – 90-х роках ХІХ ст. політичні умови в Російській імперії значно ускладнилися навіть для легальної національно-культурної діяльності. У цей час продовжувала свою роботу Київська громада, відновила свою роботу Одеська громада, з’явилася Чернігівська громада³¹. Члени громад продовжували періодично збиратися на засідання, де обговорювали теоретичні і практичні питання своєї діяльності. 1 травня 1883 р. О.Ф.Кістяківський зробив у “Щоденнику” такий запис: “Бесіда про українофільську програму. Я переконував у необхідності залишити радикалізм і звернутися до створення національної партії. Драгоманов стояв на тому, що українофільство повинно бути радикальним. Я тверджу, що українофільство повинне бути передусім національною ідеєю... Потрібно прагнути до того, щоб українська ідея просякла всю суть українофіла, щоб кожний українофіл був радикалом, що стосується натхнення і розробки українофільської, чи національної ідеї”³².

Мемуари Є.Х.Чикаленка містять цінні відомості про зв’язки Київської громади з Одеською громадою у 90-х роках, про її роль у діяльності Загальної української організації, до складу якої поступово, починаючи з 1897 р., увійшли всі українські громади. Є.Х.Чикаленко писав, що завжди “з нетерпінням чекав громадського зібрання, на якому раз у раз довідувався про щось цікаве, невідоме мені і майже з кожного зібрання виходив задоволений”³³.

Про специфіку завдань і діяльності українських громад А.В.Верзилов зазначав: “Становище цих громад було складніше й трудніше, ніж інших організацій, бо їм доводилось не тільки боротись, протестувати, пропагувати, ширити певні ідеї, їм разом з тим доводилось виявляти українське життя, маніфестувати його, підтримувати й творити українську культуру, а це можна й треба робити, хоч і потай, та так, щоб воно стало явним і закріплювалось в житті, бо культура – то ж щось стале, живе, побутове, що не може бути схованим. Тому громади, діючи таємно, представляли й маніфестували українське суспільство, підтримували й творили українську культуру, об’єднуючи видатніших і талановитіших людей української інтелігенції; направляючи їх зусилля на справу національного відродження українців й політичного самовизначення”³⁴.

Проаналізована вище частина спогадів свідчить, що вони є важливою джерельною базою для комплексного дослідження історії українського національно-демократичного руху другої половини ХІХ ст. Використовуючи їх, можна значно повніше висвітлити діяльність громад, зробити точніші висновки про ідеологію громадівців у цілому та суспільно-політичні погляди окремих провідних діячів українського національного руху.

¹Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. Част. 2. 60-ті – 90-ті роки ХІХст. – К., 1999. – С. 5.

²Катренко А. Початки нового етапу українського національного руху в ХІХст. // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 23.

³Світленко С. Народництво в Україні 60 – 80-х рр. ХІХ ст. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 175.

⁴Антонович В. Б. Мемуари // Антонович В. Твори. – К., 1932. – Т.1. – С. 3 – 65.

⁵Антонович В. Б. [Про українофілів і українофільство] // Там само. – С.131 – 139.

⁶Антонович В. Б. [Погляди українофілів] // Там само. – С. 238 – 250.

⁷Там само. – С. 245.

⁸Познанський Б. С. Воспоминания. – М., 1913.

⁹Там само. – С. 45.

¹⁰Там само. – С. 44.

¹¹Драгоманов М. Автобіографія. – К., 1917. – С. 9.

¹²Там само.

¹³Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 284.

¹⁴Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. – Петроград, 1916. – С. 48.

¹⁵Щербина В. Говорський та Калістратів (з київського життя 60-х рр. ХІХ ст.) // Україна. – 1927. – № 5. – С. 54.

¹⁶Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – К., 1970. – Т.2. – С.162.

¹⁷Там само.

¹⁸Там само.

- ¹⁹О. Л. Фаддей Розеславович Рильський // Киевская старина. – 1902. – № 11. – С. 335 – 349.
- ²⁰Там само. – С. 339.
- ²¹Русов А.А. Как я стал членом “Громады” // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 46.
- ²²Шамрай С. Спомини О.О. Русова // За сто літ. – 1927. – № 1. – С. 236 – 258.
- ²³Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885): У 2-х т. – К., 1994. – Т.1; К., 1995. – Т.2.
- ²⁴Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М.П. Драгоманова. Записав і до друку приладив С.Глушко // Україна.– 1926.– № 4.– С. 120 – 131.
- ²⁵Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини // За сто літ.– 1928. – № 2. – С. 189 – 199.
- ²⁶Степович А. До київсько-галицьких зв'язків початку 1870-х років (3 щоденників Г.П.Галагана) // За сто літ. – 1930. – № 5.– С. 183 – 191.
- ²⁷Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич. 1848 – 1925 // За сто літ.– 1930. – № 6.– С. 153 – 165.
- ²⁸Кістяковський А. Павел Платонович Чубинський // Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 343 – 349.
- ²⁹Луцицкий И. А.Ф.Кістяковський // Киевская старина.– 1885. – № 2.– С. 406 – 415.
- ³⁰Науменко В. Памяти В.Л.Берештама // Киевская старина. – 1906. – № 2. – С. 257 – 275.
- ³¹Катренко А. М. Український національний рух ХІХ ст. Ч.2. – С.105.
- ³²Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т. 2. – С. 416.
- ³³Чикаленко С. Спогади (1861 – 1907). – Львів, 1925. – Ч. 2. – С. 9
- ³⁴Грінченкова Марія і Верзилов Аркадій. Чернігівська українська громада. Спогади // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 471

Nina Chyrykalo, Olga Bezzubets. The memoirs of the members of the Ukrainian national-liberation movement of the 60 – 90th of 19th century.

The article covers the subject of the memoirs of the members of national-liberation movement in 60 – 90-th years of the 19-th century, ascertains their scientific value.